

¹Див.: Мамардашвили М. К. Классический и неклассический идеалы рациональности. – Тбилиси, 1984. ²Добронравова І. С. Идеали і типи наукової раціональності. – К., 1999. – С. 15–18. ³Стёпин В. С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации // Вопросы философии. – 1989. – № 10. – С. 3–18. ⁴Пасько І. В. Природнична наука в Університеті Св. Володимира: українознавчий вимір // Дні науки філософського факультету – 2008. Міжнародна наукова конференція (16–17 квітня 2008 р.). Матеріали доповідей та виступів. – Ч. VI. – К., 2008. – С. 71–72. ⁵Храмов Ю. А. Научная школа: статус, характерные признаки, условия возникновения и причины распада / История физики. – К., 2006. – С. 1022. ⁶Пасько І. В. Историко-медицинские аспекты формирования научной школы академика Д. К. Заболотного: до 75-річчя від дня смерті ученого // Військова медицина в Україні. – 2004. – № 4. – С. 94–97. ⁷Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVII – перша половина XIX століть. Бібліографічний словник. Випуск 1. – К., 1998. – С. 51. ⁸Зиновьев И. А. К истории высшего медицинского образования в России: Организация госпитальной терапевтической клиники и кафедры патологической анатомии в Московском университете. – М., 1962. – С. 22, 29. ⁹Микулинский С. Р. Очерки развития историко-научной мысли: Об исторической памяти (К 200-летию со дня рождения И. Е. Дядковского). – М., 1989. – С. 343. ¹⁰Див.: З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн / Упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – Кн. 1. – К., 1994; Кн. 2. – К., 1994. ¹¹Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / Под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884. – С. 382–383. ¹²Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов. Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах. – К., 2001. – С. 270. ¹³Киевские математики-педагоги. – К., 1979. – С. 55. ¹⁴Кун Томас. Структура научных революций. – К., 2001. – С. 207–208. ¹⁵Онопrienko В. І. Наукове співтовариство: Вступ до соціології науки. – К., 1998. – С. 80. ¹⁶Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М., 1986. – С. 162. ¹⁷Павленко Ю. В., Руда С. П., Хорошева С. А., Храмов Ю. О. Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному і освітньому контекстах. – К., 2001. – С. 374.

Катерина Кобченко

ВХОДЖЕННЯ ЖІНОК У «ЧОЛОВІЧИЙ» ХРАМ НАУКИ: УНІВЕРСИТЕТ СВ. ВОЛОДИМИРА І ЖІНОЦТВО

Історія навчання, а тим паче наукової та викладацької праці жінок в Університеті св. Володимира від часу його створення до реорганізації у 1920 р.* є недовгою та непростою. І якщо нині Київський університет відзначає поважний 175-річний ювілей, то час повноправного навчання у ньому жінок нарівні з чоловіками є коротшим майже на ціле століття. Адже остаточне право навчатися без обмежень жінки отримали спершу в Інститутах народної освіти, які в 1920-х рр. постали на базі університету, а потім у відновленому в 1933 р. Київському державному університеті. Проте короткі періоди присутності жінок – вільнослухачок, професорських стипендіаток, а надалі викладачок та студенток – в Університеті св. Володимира, а нерідко й яскраві успіхи, досягнуті жінками, є показовими не лише з погляду історії освіти та наукової праці жіноцтва, але й як складові значних освітніх та суспільних процесів того часу.

В Російській імперії, а відтак і в Наддніпрянській Україні, питання університетської освіти жінок було тісно пов'язане із загальним спрямуванням суспільно-політичного курсу держави й вирішувалися в залежності від нього: так, періоди відносної лібералізації відкривали для жінок можливості вищої освіти, зокрема, двері університетів; утвердження ж консервативного курсу, який приходив йому на зміну, призводило до обмеження та припинення такої практики. І справа полягала не стільки у перемозі традиційних поглядів на роль жінки в суспільстві (що також мало місце), скільки в побоюваннях уряду, – часом небезпідставних, – у тому, що лави революційно налаштованої молоді значно поповняться за рахунок жіночого студентства. Відповідно до таких змін в освітній політиці в літературі навіть закріпилася думка про два етапи університетської освіти жінок у Російській імперії¹.

Перші спроби увійти до університету, поки що вільними відвідувачками окремих лекцій, виглядали для жінок обнадійливо, адже офіційної заборони не існувало: оскільки університети а-ріогі вважалися чоловічими навчальними закладами, присутність жінок спеціально не обумовлювалася. Більше того, дозвіл стороннім слухачам (без зазначення статі) відвідувати лекції в той час підтверджувався спеціальним пунктом імператорського повеління: «Допускати на лекції вільнослухачів, співвідносячи це з місткістю університетських аудиторій, із наданням притому права професорам виганяти тих вільнослухачів, котрі виявляться винними у порушенні порядку»². Тож перший час згоди професорів було достатньо. У 1859 р. перша вільна відвідувачка лекцій з'явилася в С.-Петербурзькому університеті; надалі, за підтримки частини професорів, їх кількість зростає³.

Наступного, 1860 року, за даними київської преси, група жінок звернулася до ради професорів Університету св. Володимира з проханням дозволити їм відвідувати лекції⁴. Це ставало можливим на заняттях тих професорів, які давали на це письмову згоду ректору⁵. У своїх спогадах професор цього університету О. Романович-Словатинський відзначав зростання протягом короткого періоду інтересу жінок до університетських читань: «Від'їжджаючи за кордон (у 1860 р. – Авт.), я залишив російську аудиторію ще в студентській формі; сторонніх осіб в аудиторії ніколи не було, а про присутність жінок не могло бути й мови. Як змінився цей вигляд аудиторії в 1862 р.: <...> Значна частина аудиторії була зайнята стриженими панянками в синіх окулярах»⁶. Отже, присутність жінок на університетських лекціях стала помітним явищем. Так, наприкінці 1860–1861 навчального року загальна кількість вільнослухачів в Університеті св. Володимира становила 103 особи (на 790 повноправних студентів)⁷; проте спеціальний облік жінок-вільнослухачок не вівся, що ускладнює визначення їх точної кількості.

Нове для російської вищої школи явище – присутність жінок в університетах – спонукало владу до його офіційного впорядкування. Вже восени 1861 р. Міністерство народної освіти звернулося до професорських рад університетів із запитом про те, чи можуть жінки відвідувати університетські лекції нарівні з чоловіками, і якщо так, то на яких умовах, а також, чи можливо допустити їх надалі до здобуття вчених ступенів та які права надати жінкам в разі їх здобуття⁸.

У свою чергу, це звернення було передано для розгляду на усі факультети. Відповіді факультетських рад Університету св. Володимира були цілком позитивними. Викладачі усіх чотирьох факультетів висловились за допущення жінок в університет як студенток на загальних засадах із чоловіками; крім того, три факультети – історико-філологічний, фізико-математичний та медичний – також за їхню можливість здобувати вчені ступені з усіма правами подальшої наукової та викладацької діяльності⁹. Лише професори юридичного факультету визнали здобуття жінками вчених ступенів з їхнього фаху недоцільним, але з причин об'єктивних, адже «майже всі права, котрі може надати вчений юридичний ступінь, за даних умов, є недоступними для жінок»¹⁰.

Отже, перспективи реалізації освітньої потреби жінок виглядали досить позитивно, особливо зважаючи на те, що такі ж позиції зайняла більшість професорських рад університетів Російської імперії, а лише двох – Московського та Дерптського – були проти. Проте саме їхні аргументи стали вирішальними для уряду, який боявся включення жіночого студентства до антиурядових рухів та не наважився визнати їх рівноправними учасницями «чоловічих» освітніх та наукових занять і поклав край такій практиці¹¹. Це рішення стало одним із чинників розгортання широкої дискусії про потребу вищої жіночої освіти, її форми, характер та й здатність до неї жінок взагалі. Полемічні статті з цих питань з'являлися в більшості видань, не оминула ця дискусія й кола вчених, частина яких намагалася обґрунтувати або заперечити необхідність вищої освіти жінок з наукової точки зору.

Внеском у наукове вирішення цього питання став виступ проф. Олексія Шкляревського на урочистому акті Університету св. Володимира в 1874 р. В ньому, на підставі вивчення біологічних та психічних відмінностей між статями в тварин та людей, він доходить висновку про невинуватий та доцільний, заснований на принципі природної багатоманітності характер цих відмінностей. З цього він робить висновок про необхідність всебічного розвит-

ку жінки та її повноправний доступ жінок до освіти без прагнення «наблизити» її до чоловічого типу: «Жінка звичайно має право на найповніший розвиток та найширше застосування наявних у ній сил та здібностей; але вона повинна при цьому зробитися не повторенням чоловіка, а його гармонійним доповненням до загальнолюдського типу»¹².

Для жінок, які шукали знань, але були позбавлені можливості відвідувати університетські виклади, можливістю доповнення освіти стали публічні лекції з природничих і гуманітарних дисциплін, які в першій половині 1870-х рр. читалися професорами Університету св. Володимира, зокрема членами Київського товариства дослідників природи, які відвідувались в значній мірі жінками. Проте такі лекції «читалися лише з деяких предметів загальної освіти, причому не завжди систематично»¹³, тому не могли забезпечити регулярного навчання, інтерес до якого в лавах жіноцтва продовжував зростати.

Невирішеність питання про можливість здобуття вищої освіти на батьківщині призвела до від'їзду багатьох жінок, у тому числі з України, за кордон, в першу чергу до Швейцарії – країни, в якій у 1867 р., жінку з Російської імперії вперше було зараховано повноправною студенткою університету*. Проте, зіткнувшись із явищем розповсюдження радикальних політичних ідей в середовищі студенток з подальшим «завезенням» їх в країну, царський уряд заборонив з 1874 р. навчання жінок в Цюріху, де кількість російських студенток була найбільшою, під загрозою неможливості в подальшому навчатися в самій імперії¹⁴.

Уряду довелося натомість вирішувати проблему вищої освіти жінок усередині країни, що було здійснено шляхом створення Вищих жіночих курсів (ВЖК) – окремих приватних закладів, які надавали жінкам вищу освіту, що реалізовувалося завдяки читанням лекцій університетськими професорами, але яка не була забезпечена спеціальними правами. У такий спосіб влада цілком перекидала відповідальність та зусилля з розвитку вищої жіночої освіти на плечі професорів-організаторів та громадськості.

У наступні після закриття Київських ВЖК роки єдиною можливістю для жінок продовжити освіту в межах України знову стали публічні лекції з різних галузей знань, організовані завдяки приватній ініціативі викладачів університетів, зокрема Університету св. Володимира. Мали навіть місце спроби надати цим читанням більш сталого характеру: так, наприкінці 1890-х рр. київськими університетськими професорами було розроблено дворічний план читань за двома циклами – історичним та природничо-історичним¹⁵. Жінки були активними учасницями таких лекцій, а викладачі, – що прикметно, – відзначали зразковий порядок в університетських аудиторіях під час вечірніх відвідувань публічних лекцій особами обох статей¹⁶. Проте такі лекції все ж не могли претендувати на забезпечення системного навчання, в той час як прагнення жінок отримати доступ до вищої освіти значно посилювалося.

Під час обговорення питань про потреби вищої школи, ініційованого міністерством народної освіти, рада професорів Університету св. Володимира висловлювалась за тимчасове допущення жінок вільнослухачками на два факультети – історико-філологічний, де був відчутним брак студентів, та фізико-математичний, де також були наявні студентські вакансії¹⁷.

Загальна лібералізація суспільного життя та розширення академічних свобод університетів, породжені революцією 1905 р., врешті мали результат: жінкам було надане право вступу до університетів вільнослухачками. Фактично такі дозволи ради університетів надавали самостійно, на підставі тимчасово отриманої автономії¹⁸. Така можливість навчатися в університетах на батьківщині призвела до повернення деяких жінок, які були студентками закордонних навчальних закладів, часом навіть з останніх курсів, адже студіювання за кордоном було пов'язано для багатьох зі значними складнощами, перш за все матеріальними. Приміром, вільнослухачка юридичного факультету Університету св. Володимира Теофілія Биховська у 1906–1907 академічному році, навчалася в Бернському університеті¹⁹.

Проте в університеті Києва, де в середовищі професорської колегії традиційно панували консервативні настрої, кількість вільнослухачок була найменшою, порівняно з іншими університетами імперії, та становила на 1 січня 1907 р. 51 особу (із загальної кількості 229 вільнослухачів), тоді як протягом 1906–1907 рр. в університетах інших міст число

Викладачі, студенти та курсистки (вільнослухачки Університету), 1910-ті рр.

вільних відвідувачок було в декілька разів більшим: в Харківському – 450, в Московському – 308, Петербурзькому – 279, Новоросійському – 130 сторонніх слухачок²⁰. А в цілому в країні кількість вільнослухачок російських університетів 1906–1908 рр. складала, за офіційними даними, 2130 осіб – майже половину усіх сторонніх слухачів університетів²¹.

В Університеті св. Володимира кількість вільно слухачок була наступною (дані на 1 січня відповідного року)*:

Рік	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Вільнослухачки	51	30	35	25	18	15	4
Вільнослухачі обох статей	229	203	206	101	87	92	40
Студенти	4001	3895	4291	5107	5215	4931	4857

Помітно, що кількість вільнослухачів значно скоротилася між 1907 та 1908 рр., проте майже виключно за рахунок жіноцтва. Це було пов'язано як з черговим введенням жорсткішої політики уряду щодо присутності жінок в університетах як шляхом підвищення вимог щодо освітнього цензу, в тому числі до вже зарахованих вільнослухачок, так і зі складністю навчання для деякої з жінок через слабку попередню підготовку. Крім того, при відновленні Київських ВЖК у 1907 р. було відкрито юридичне та медичне відділення, тож дехто з жінок, які прагнули опанувати ці спеціальності, могли вступити на курси.

Так, якщо в 1910 р. кількість вільнослухачок в Університеті св. Володимира становила лише 25 осіб із загальної кількості 101 стороннього слухача²², в той же час число вільнослухачок становило в Харкові 250, Одесі 100, Москві 110 та Петербурзі 109 осіб²³. В 1914 р. в університеті Києва вже не було жодної вільнослухачки²⁴, хоча в решті університетів частина з них продовжувала освіту до 1913–1914 навчального року.

При цьому становище вільнослухачок тривалий час було непевним: не будучи повноправними студентками, вони, як усі сторонні слухачі хоча й могли відвідувати лекції та практичні заняття, проте не мали права складати заліки та іспити, а отже й одержувати випускні

* Таблицю складено на підставі даних річних звітів Університету св. Володимира за 1907–1913 рр.

свідомства. Причини, з яких жінки віддавали перевагу навчанню вільнослухачками в університетах перед вступом на ВЖК частина з них висловила у анкеті в 1911 р. Серед них були, зокрема, віддаленість вищих жіночих курсів від місця проживання, неможливість опанувати на курсах бажані спеціальності або ж недосконалість організації навчання на курсах²⁵.

При цьому самі вільнослухачки розуміли, що їх головною зброєю у боротьбі за права в університеті є успіхи у навчанні й старалися «захищати свої права перш за все за рахунок демонстрації блискучих наукових успіхів»²⁶. Так, вільнослухачка історико-філологічного факультету Університету св. Володимира Анна Імшенецька у 1909 р. за твір «Вчення Вундта про мову» була нагороджена срібною медаллю²⁷. Вона також була учасницею Семінарія руської філології під керівництвом проф. В. Перетца, виступала з доповідями²⁸, а у 1920-ті рр. продовжила працю в університеті та педагогічному інституті Ленінграда²⁹.

У більшості випадків сторонні слухачки цінували можливість навчатися та свою репутацією, уникаючи громадсько-політичної діяльності. Так, вільнослухачка Олена Підгрушна свідчила, що вона після 11-річного вчителювання «службу залишила добровільно для вступу в Університет, у якому перебуваю вільнослухачкою з осені 1906 р. В університеті зайнята виключно наукою та навіть не брала участі у студентських хвилюваннях, що може бути підтверджено університетським керівництвом»³⁰.

Проте така поведінка не вберегла вільнослухачок Університету св. Володимира від прикрих непорозумінь. Так, двох з них, Олену Підгрушну та Теофілію Биховську, що були «головними діячами серед вільнослухачок у справах Університету» в жовтні 1909 р. було піддано обшукам та на деякий час взято під варту через сумніви в їх політичній благонадійності. Проте, як з'ясувало слідство, громадська активність та листування їх обох стосувалися виключно прав сторонніх слухачок та запланованої поїздки до Санкт-Петербурга (третій з'їзд вільнослухачок відбувся у С.-Петербурзі 18 жовтня 1909 р.) з метою подання петиції міністру народної освіти про надання вільнослухачкам права складати державні іспити³¹.

За даними опублікованого переліку з 51 вільнослухача обох статей, що навчалися в університеті у 1911–1912 навчальному році, можна також зробити певні висновки про їх національний склад та навчальні вподобання³²:

Стать	Православні	Юдеї	Римо-католики	Лютерани	Вірмено-григоріанці	Разом
Жінки	3	10	1	1	–	15
Чоловіки	24*	6	4	1	1	36
Усього	27	16	5	2	1	51

При цьому із загалом 36 чоловіків лише двоє обрали своєю спеціальністю філологію, один – медицину, решта – юриспруденцію. Жінки вчинили дещо інакше: філологію обрали шість осіб, математику одна, решта вісім – юриспруденцію³³. За даними ж по Російській імперії в цілому, жінки-вільнослухачки прагнули опанувати практичні спеціальності: медицину та юриспруденцію вивчали понад 70 % з них, адже це давало «найбільший простір для самостійних практичних рішень і суспільного самовираження (державна служба, діяльність в органах земсько-міського самоврядування, приватна практика)»³⁴.

Можемо припустити, що загальне переважання серед вільнослухачок тих, хто обирав прикладні професії, також певною мірою свідчило також про характер та настрої цих сміливиць, адже необхідна була чимала пасіонарність, а то й просто мужність, щоб на рівних входити до «чоловічих» університетів і бути готовими відстоювати право на перебування в них. Вільнослухачки ж Університету св. Володимира для відстоювання своїх прав на продовження навчання та складання іспитів, а також співпраці з вільнослухачками з інших університетів, передовсім столичного петербурзького, обрали зі свого складу делегаток, утворили спільну касу³⁵.

* У т. ч. один юдей (судячи з імені та прізвища), що прийняв православ'я.

Щоправда, практика навчання жінок-вільнослухачок тривала недовго й була припинена з настанням політичної реакції. Одним із кроків у цьому напрямку був наступ на присутність жіноцтва в університетах: так, циркуляром нового міністра освіти О. Шварца від 16 травня 1908 р.³⁶ вільнослухачки виключалися з університетів³⁷. Таке рішення увійшло й до проекту «Правил для студентів и сторонних слушателей императорского Университета св. Владимира», що розроблялися у той час: «особи жіночої статі до числа вільнослухачів не приймаються»³⁸.

Це рішення викликало хвилю обурення в студентства, громадських кіл, преси та спричинило дискусію з цього приводу в Державній Думі та уряді. Самі вільнослухачки різних університетів направили спільну петицію голові уряду П. Столипіну, аж доки компромісне рішення не було затверджено імператором: 29 жовтня 1908 р. найвищим повелінням вільнослухачкам дозволялося завершити курс нарівні з вільнослухачами³⁹. Отже, вже зараховані вільнослухачки отримали змогу завершити освіту, причому лише ті з них, хто мав на це «законне право»: так, «відсіялися ті, хто не мав свідомств про благонадійність та виду на проживання поза межею осілості (для єврейок)», що спричинило скорочення кількості сторонніх слухачок майже наполовину⁴⁰. Прийом нових вільнослухачок більше не здійснювався.

Проте обмежені кроки з допуску жінок до університетів були далекими від розв'язання проблеми вищої жіночої освіти, яка знову вирішувалася урядом шляхом дозволу на відновлення колишніх Вищих жіночих курсів та створення нових. Принцип роздільної вищої освіти став основою освітньої політики російського уряду. При цьому ВЖК були неурядовими закладами, а платня за навчання на них була в 2–3 рази вищою, ніж в університетах⁴¹, що теж було ознаками дискримінаційних політики в сфері жіночої освіти. При цьому чимало професорів Університету св. Володимира хоча й були прибічниками вищої жіночої освіти та викладали на Київських ВЖК, проте підтримували роздільний, окремий від чоловічої характер вищої жіночої школи.

Та оскільки ВЖК, як і раніше, були приватними закладами, вони тривалий час були позбавлені прав, якими володіли імператорські університети. Саме цим фактом викладачі Київських ВЖК пояснювали прагнення жінок «вступати вільнослухачками в університети, куди їх приваблює між іншим надія надалі домогтися прав, однакових з правами студентів, що закінчують університет»⁴². Такі сподівання не були марними, й вільнослухачки університетів отримали право складати державні іспити та отримувати університетські дипломи вже на початку 1910 р., на підставі спеціальних «Тимчасових правил»⁴³ – раніше, ніж випускниці ВЖК.

Державна вища школа Російської імперії продовжувала лишатися переважно чоловічою: станом на 1917 р. 61 з 65 державних вищих шкіл були чоловічими, а представництво жінок серед чоловічого студентства цих закладів не перевищувало у цей час 3 тис. осіб, що становило 4 % від загальної кількості студентства⁴⁴. (Урядовим рішенням від 25 червня 1915 р.⁴⁵ дозволялося приймати жінок до чоловічих вищих шкіл у тих містах, де не було ВЖК, і в разі недокомплекту студентів⁴⁶. Проте в Києві та інших містах, де існували потужні Вищі жіночі курси, а університет був заповнений, даний захід не практикувався.)

Оскільки створення власних студентських наукових гуртків при Київських ВЖК не дозволялося, деякі їхні слухачки, що мали нахил до занять наукою, були членами товариств і гуртків, спільно зі студентами університету. Це було ще однією з форм проникнення жінок в сферу «чоловічої» освіти.

Так, участь у роботі Історико-етнографічного гуртка під керівництвом проф. М. Довнар-Запольського брали курсистки Київських ВЖК Наталія Полонська та Валерія Козловська; остання до того ж першою передала експонати до заснованого при гуртку Археологічного музею⁴⁷. Слухачки відділу слов'янсько-російської філології Київських ВЖК і майбутні дослідниці Варвара Адріанова (пізніше Адріанова-Перетц), Софія Шеглова, а також Катерина Неверова та деякі інші були учасницями семінарія Російської філології проф. В. Перетца. При цьому згадані жінки були серед найактивніших членів цих закладів: так, Наталія Полонська здійснила в рамках Історико-етнографічного гуртка 10 розправ⁴⁸; найбільш плідно працювали в Семінарії проф. В. Перетца Софія Шеглова, що прочитала 9 доповідей – найбільшу кількість – та Варвара Адріанова з 7-ма доповідями⁴⁹.

Декого з жінок – слухачок та асистенток Київських ВЖК – було обрано членами фізико-математичного товариства при Університеті св. Володимира (Н. Радченко, К. Раздольську, М. Посеву), а ще частині надавалися можливість користуватися інструментами товариства для проведення досліджень⁵⁰. Оскільки викладачами Київського університету та КВЖК були ті самі професори, деякі слухачки отримували змогу працювати під їх керівництвом також в університетських лабораторіях, як, скажімо, геолог Антоніна Дилевська, яка співробітничала з професорами М. Андрусовим та В. Лучицьким⁵¹.

Надання жінкам прав, які забезпечувала вища освіта, відбулося за Законом від 19 грудня 1911 р., згідно з яким випускниці Вищих жіночих курсів, в тому числі Київських, допускалися до складання Державних іспитів для отримання університетських дипломів, а також іспитів на звання вчителів середніх навчальних закладів, а надалі могли «набувати при університетах вчені ступені магістра і доктора» з отриманням усіх прав на наукову та навчальну діяльність і службу в навчальних закладах⁵².

З того часу в Державних екзаменаційних комісіях при університетах поряд із вчорашніми студентами розпочали складати іспити й жінки, які отримали освіту на ВЖК. Одними з перших жінок, хто складав державні іспити, були вищеназвані «відмінниці», зокрема Варвара Адріанова. Навесні 1913 р. успішно завершили складання державних іспитів при Університеті св. Володимира майбутні вчені Софія Щеглова та Наталія Полонська, отримавши дипломи I ступеня. При цьому в звіті про роботу історико-філологічної державної екзаменаційної комісії при Університеті св. Володимира її голова професор Казанського університету Дарій Нагуєвський рекомендував залишити Н. Полонську та С. Щеглову при університеті для подальших наукових занять у зв'язку з їхніми «відмінними знаннями та здібностями»⁵³.

Однією з перших навесні 1912 р. приступила до іспитів в фізико-математичній комісії за фахом зоологія випускниця київських курсів Людмила Райвич, отримавши диплом I ступеня. Восени 1912 р., в результаті успішно складених іспитів в фізико-математичній комісії по відділенню природничих наук, отримали дипломи дві випускниці та асистентки Київських курсів – Антоніна Дилевська та Марія Скаржинська⁵⁴.

Окремим розпорядженням міністра народної освіти в квітні 1912 р. до складання іспитів у відповідній комісії були допущені випускниці медичного факультету КВЖК⁵⁵. При цьому претендентки мали складати іспити не лише з предметів суто медичних, але й природничо-історичних, від яких звільнялися студенти. Всі іспити було складено блискуче: так, лише одна слухачка не отримала диплому, натомість 26 були удостоєні звання лікаря з відзнакою, отже показали «підготовку в цілому кращу, на думку екзаменаційної комісії, ніж студенти університетів»⁵⁶.

Кількість жінок, які бажали складати іспити на диплом, істотно збільшилася після того, як в березні 1913 р. рівень викладання на Київських вищих жіночих курсах було офіційно визнано університетським, а випускниць КВЖК зрівняли в правах з університетськими випускниками. (Тобто віднині жінки мала складати лише декілька іспитів з переліку комісійних, а не більше десятка іспитів за повний університетський курс.) Навіть після того, як при Вищих жіночих курсах починаючи з 1916 р. було дозволено організовувати власні екзаменаційні комісії з правами державних, дехто з жінок продовжував екзаменуватися при університеті.

Наталія Полонська – перша жінка приват-доцент історико-філологічного факультету Університету св. Володимира. Фото 1907 р.

Вже згаданий Закон від 19 грудня 1911 р. відкривав для жінок можливість продовження наукової праці. Частина з них скористалася цим правом, і першим кроком на шляху їх реалізації було написання магістерських дисертацій, для деякого – як професорських стипендіаток, залишених при університеті. (Оскільки Вищі жіночі курси були приватними закладами, вони не мали права надавати науковій ступені та вчене звання, тому подальша кар'єра жінок, які прагнули присвятити себе науці, була пов'язана з університетом). Так, професорськими стипендіатками при університеті поступово протягом 1914–1916 рр. були залишені: по відділу російської мови та літератури – Софія Щеглова та Варвара Адріанова, слов'янської філології Леоніла Косоногова, а з історії західноєвропейської літератури Софія Ковалевська. У 1918–1920 рр. до цієї когорти приєдналася Наталія Голубовська, дочка колишнього професора Університету св. Володимира, що працювала в галузі російської історії⁵⁷.

Так, Софія Щеглова в 1915 р. склала магістерські іспити, отримавши субсидію Міністерства народної освіти для своїх наукових занять, а в 1918 р. захистила при Київському університеті Магістерську дисертацію з фаху російської мови та літератури. Її дисертаційне дослідження «Богогласник. Историко-литературное исследование» було удостоєне Російською академією наук премії імені Митрополита Макарія⁵⁸ та отримала високу оцінку фахівців. Схожим був і науковий шлях її колеги та подруги Варвари Адріанової, яка на початку 1914 р. розпочала складати магістерські іспити, одержавши водночас стипендію від Міністерства для приготування до здобуття вченого ступеня, а в 1917 р. захистила в Петербурзькому університеті магістерську дисертацію⁵⁹.

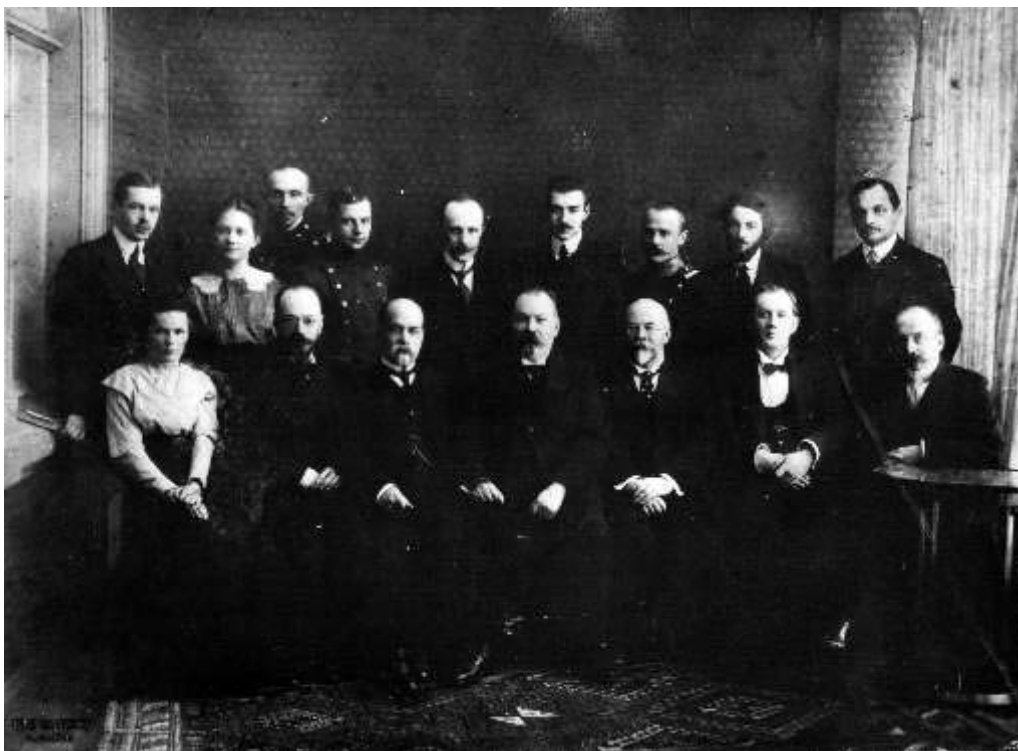
На юридичному факультеті університету професорськими стипендіатками були: в галузі кримінального права та судочинства – випускниця та асистентка Київських ВЖК Софія Лібіна⁶⁰, громадянського права та судочинства Олександра Єсава та цивільного права – та Лідісія Бергман⁶¹. На медичному факультеті, при кафедрі загальної патології та терапії у травні 1918 р. професорською стипендіаткою було обрано Л. Томашевську (ур. Шустову)⁶². При цьому більшості названих жінок було призначено стипендії – міністерські або зі спеціальних сум університету.

Проте найбільшим досягненням жінок було їхнє призначення на викладацькі посади. Першою жінкою-приват-доцентом університету св. Володимира не пізніше 1914 р. стала хімік Марія Васюхнова⁶³ – випускниця університету Фрідріха-Вільгельма в Берліні, в якому вона у 1909 р. захистила дисертацію на ступінь доктора філософії на тему «Das Gleichgewicht Cupri-Cuprosulfid»⁶⁴. Вона отримала схвальну рекомендацію від відомого німецького професора Вальтера Нернста, в лабораторії й під керівництвом якого вона працювала з «великою старанністю та значним успіхом», в результаті чого «підготувала гідну високої похвали дисертацію та зрештою на іспиті виявила багатогранні та ґрунтовні знання»⁶⁵. А професор Університету св. Володимира О. Сперанський відзначив, що роботи М. Васюхнової «представляють значний інтерес»⁶⁶. Прикметним є той факт, що призначення М. Васюхнової ніяк не позначене в офіційних річних звітах Університету св. Володимира цього часу. Не можна однак не погодитись з думкою проф. І. Верби про те, що Перша світова війна була одним із чинників, які розширили участь жінок в усіх сферах життя⁶⁷, включаючи наукове. Тому не дивно, що, обійнявши посаду приват-доцента університету, Марія Васюхнова спільно з рештою вчених-хіміків включилася в роботу по виготовленню медикаментів та інших хімічних речовин для потреб армії⁶⁸.

Ще до призначення на посаду приват-доцента М. Васюхнова стала членом Фізико-хімічного товариства при Університеті св. Володимира; членами цього товариства були також випускниці та лаборантки КВЖК Августа Павлинова (у майбутньому – професор хімії) та Олена Семенцова⁶⁹.

Першою жінкою приват-доцентом на історико-філологічному факультеті стала історик Наталія Полонська. Вона не входила до числа професорських стипендіатів, проте однією з перших жінок отримала звання магістранта в Університеті св. Володимира, склавши магістерські іспити у 1915 р.; після прочитання пробних лекцій Наталію Полонську в 1916 р. було затверджено приват-доцентом цього університету⁷⁰. Інша жінка-науковець – славіст

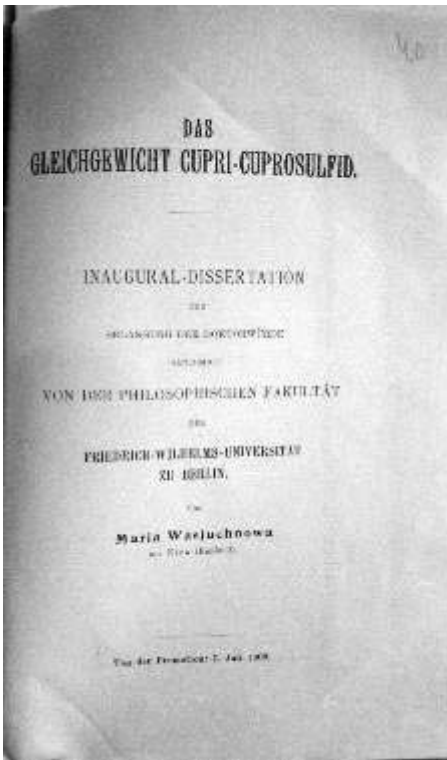
Група викладачів-фізиків Університету. Жінки: сидить – Марія Васюхнова, стоїть – Євгенія Лаврентьева, 1910-ті р.

Леоніла Косоногова в 1917–1918 р. витримала магістерський іспит, «набула звання приват-доцента та приступила до читання спеціальних курсів з історії слов'янських літератур в Університеті св. Володимира»; при цьому професор О. Лук'яненко високо оцінив її наукову працю⁷¹.

В цей же час в університеті Києва з'явилися й інші жінки-співробітниці. Понадштатним асистентом по найму при кафедрі астрономії Університету з березня 1918 р. була Євгенія Лаврентьева⁷² – випускниця та асистентка Київських ВЖК та перша жінкою-астрономом у Києві⁷³. Спостерігачем метеорологічної обсерваторії Університету працювала Марія Баранова⁷⁴.

Медичний факультет університету був одним з перших, який почав приймати жінок-лікарів на посади асистентів та лаборантів медичних кафедр, і особливо клінік університету, адже потреба у таких співробітниках завжди існувала. Так, у 1909 р. лаборанткою при кафедрі хірургічної патології було зараховано лікарку з відзнакою К. Павловську-Каришеву⁷⁵. На початку 1918 р. чотири жінки працювали на посадах старших та молодших асистентів різних кафедр, а семеро були ординаторами різних факультетських клінік; Працювали в цей час на різних кафедрах медичного факультету й три жінки-прозектори⁷⁶. Майже всі вони були випускницями медичного відділення КВЖК (з 1916 р. – Київського жіночого медичного інституту) та працівницями вищої кваліфікації, не рахуючи тих жінок, що були повитухами, фельдшерками та клінічними наглядачками.

Демократичні перстворення в житті вищої школи, викликані лютневою революцією 1917 р., поставили на порядок денний також питання скасування обмежень в доступі до університетів раніше неповноправних у цьому відношенні категорій осіб, в тому числі жінок. Вже навесні 1917 р. освітнє міністерство ініціювало обговорення цього питання у факультетських радах університетів. Фізико-математичний факультет Університету св. Володимира вирішив питання позитивно, за умови наявності в жінок відповідного освітнього цензу. В той же час ради історико-філологічного та, особливо, юридичного факультетів загалом поставилися до такої ідеї несхвально, пославшись на існування окремих Вищих жіночих курсів, та допускали можливість прийняття жінок тільки на вакантні місця після зарахування студентами чоловіків⁷⁷. До речі, так само негативно поставилися професори й до

Дисертація на ступінь доктора філософії Марії Васюхнової «Врівноваження сульфідів міді». Університет Фрідріха-Вільгельма, Берлін, 1909 р. Титульний аркуш

можливості навчання на ВЖК чоловіків, за що виступила частина курсисток⁷⁸. Положення, висунуті професорами, увійшли до вироблених міністерством народної освіти правил прийому до університетів, виданих в червні 1918 р.: в університетських містах, де існували ВЖК, перевага при зарахуванні до університетів мала віддаватися чоловікам, а жінки з відповідним освітнім цензом повинні були зараховуватись лише на вакантні студентські місця⁷⁹. Проте ця можливість все ж призвела до зарахування частини жінок до Київського університету вже в 1918–1919 рр., про що свідчить низка особових справ жінок, які збереглися серед відповідних студентських документів. Так, приміром, заяву про вступ та документи до Київського державного університету в липні 1918 р. подала Ніна Вернадська, дочка проф. Володимира Вернадського⁸⁰. Водночас при розробці положення про Кримську філію Університету св. Володимира було вирішено, що в студенти «приймаються особи як чоловічої, так і жіночої статі (на рівних правах)», але з відповідним для вступу в Університеті св. Володимира освітнім цензом⁸¹.

Коротким періодом спільного навчання чоловіків та жінок в Київському університеті став літній семестр 1919 р., організований за радянської влади, коли з університетом було об'єднано Київські вищі жіночі курси⁸²; проте ця практика тривала недовго і, після окупації Києва денікінськими військами, самостійність ВЖК на деякий час було поновлено. Остаточо принцип роздільного навчання жінок та чоловіків на всіх рівнях освіти, включаючи вищу, було скасовано освітніми реформами радянської влади у ході створення «робітничо-селянської» вищої школи. Після реорганізації влітку 1920 р. Київського університету та Київських ВЖК, в основу навчання на створених на томість Педагогічних курсах, а незабаром й Інституті народної освіти було покладено принцип спільного навчання жінок та чоловіків.

Історія входження жінок до Університету св. Володимира вільнослухачками, викладачками, студентками, чи навіть просто членами університетських наукових товариств є важливим етапом складної історії вищої жіночої освіти. Це був непростий шлях подолання несприятливої політики уряду, суспільних упереджень, а для декого – ще й перемога над самими собою, яка вимагала від жінок неабиякої сили духу та відданості обраній справі. Адже навіть за умов підтримки з боку чоловіків – університетських товаришів-студентів, викладачів, а пізніше – й колег, для того, щоб довести своє право і цілковиту здатність працювати на рівні з чоловіками у традиційно «чоловічій» сфері – в університетах – жінки мали виконувати свою роботу не гірше, а часом і краще, ніж чоловіки.

Дискримінаційна політика щодо жінок зумовила те, що лише незначна кількість з них – найбільш здібних та відданих науці – змогли на початку ХХ ст. розпочати наукову кар'єру в Університеті св. Воло-

Диплом доктора філософії хіміка Марії Васюхнової. Університет Фрідріха-Вільгельма, Берлін, 1909 р.

димира. Це стало можливим після 1913 р., коли жінок в питанні вищої освіти та науково-викладацької праці було формально зрівняно з чоловіками, та офіційно визнано університетський рівень навчання на Київських ВЖК. Проте імена тих жінок, які саме в той час розпочали наукову працю в Університеті св. Володимира – Наталії Полонської, Софії Щеглової, Варвари Адрианової-Перетц, Марії Васюхнової, Євгенії Лаврентьевої, є науковою гордістю України та інших країн.

¹Смоляр О. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Стінки історії. – О., 1998. – С. 83, 98. ²Отчет и речь, читанные в торжественном собрании Университета Св. Владимира 30-го августа 1861 года. – К., 1861. – С. 5. ³Иванов А. За право быть студенткой // Вопросы истории. – М., 1973. – № 1. – С. 206. ⁴Смоляр Л. Історія двох спроб жінок увійти до університетів, яка висвітлена на сторінках періодичних видань Наддніпрянської України // Історія Української науки на межі тисячоліть: 36. наук. праць. – Вип. 7. – 2002. – С. 174. ⁵Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. 1856–1880. – СПб., 1901. – С. 471. ⁶Романович-Словатинский А. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884 гг. Воспоминания и заметки // Вестник Европы. – 1903. – Кн. 4. – С. 565. ⁷Отчет и речь, читанные в торжественном собрании Университета Св. Владимира... – С. 33. ⁸Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф. 16, оп. 469, спр. 426, арк. 1. ⁹ДАК. – Ф. 16, оп. 300, спр. 176, арк. 4–7. ¹⁰Там само. – Арк. 3. ¹¹Иванов А. Студенчество России конца XIX – начала XX века: социально-историческая судьба. – М., 1999. – С. 104. ¹²Об отличительных свойствах мужского и женского типов в приложении к вопросу о высшем образовании женщин. Речь, произнесенная на торжественном акте Университета Св. Владимира 9 января 1874 года, профессором медицинской химии А. Шкляревским. – К., 1874. – С. II, 34–35, 45–46. ¹³Историческая записка о Киевских высших женских курсах, читанная на торжественном акте, состоявшемся 24 сентября 1882 года, по случаю первого выпуска слушательниц // Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878–1882). – К., 1884. – С. 1. ¹⁴Лихачева Е. Указ. соч. – С. 561. ¹⁵Институт Рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 66, спр. 209, арк. 1–2, 4. ¹⁶Там само. – Спр. 316, арк. 6. ¹⁷Там само. – Арк. 4зв.–5зв. ¹⁸Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991. – С. 293. ¹⁹Центральный державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 274, оп. 1, ч. 2, спр. 2480, арк. 18. ²⁰Иванов А. Е. Студенчество России... – С. 120. ²¹Там же. – С. 122–123. ²²Отчет о состоянии и деятельности Императорского Университета св. Владимира за 1910 год. – К., 1912. – С. 13. ²³Иванов А. Е. Студенчество России... – С. 120. ²⁴Краткий отчет о состоянии и деятельности Императорского Университета св. Владимира в 1914 г. – К., 1915. – С. 18. ²⁵Иванов А. Е. Студенчество России... – С. 128. ²⁶Там же. – С. 86. ²⁷Отчет о состоянии и деятельности Киевского Императорского Университета Св. Владимира за 1909 год. – К., 1914. – С. 76. ²⁸Семинарий русской филологии при имп. Университете Св. Владимира под руководством проф. В. И. Перетца. Первое пятилетие. – К., 1912. – С. 23, 25. ²⁹Семинарий русской филологии Академика В. Н. Перетца. Участники Семинария – своему руководителю. – Л., 1929. – С. 33, 42. ³⁰ЦДАК України. – Ф. 274, оп. 1, ч. 2, спр. 2480, арк. 40. ³¹Там само. – Арк. 38–40. ³²Списки сторонних слушателей и слушательниц Императорского Университета Св. Владимира за 1911–1912. учебный год. – К., 1911. – С. 1–23. ³³Там же. ³⁴Иванов А. Е. Студенчество России... – С. 127–128. ³⁵ЦДАК України. – Ф. 274, оп. 1, ч. 2, спр. 2480, арк. 78. ³⁶«Об условиях приема в студенты и вольнослушатели университетов и других высших учебных заведений». ³⁷Верещенко В. Женщины в русских университетах (вторая половина – начало XX вв.). – СПб., 2004. – С. 94–95. ³⁸Alma Mater: Университет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – К., 2000. – С. 415. ³⁹Иванов А. Е. Студенчество России... – С. 123, 106. ⁴⁰Иванов А. Е. Высшая школа России... – С. 295. ⁴¹Alma Mater... – Кн. 2. – К., 2001. – С. 56. ⁴²ЦДАК України. – Ф. 707, оп. 157, спр. 51, арк. 100зв. ⁴³«Временные правила о допущении к экзаменам в испытательных комиссиях при университетах посторонних слушательниц университетов, коим по Высочайшему повелению 29 октября 1908 года разрешено закончить начатое образование». ⁴⁴Иванов А. Е. Студенчество России... – С. 102. ⁴⁵«О разрешении приема женщин на отдельные факультеты некоторых университетов» ⁴⁶Иванов А. Е. Студенчество России... – С. 129–130. ⁴⁷Alma Mater... – Кн. 1. – С. 389–390. ⁴⁸Верба І. В. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973): Монографія. – Ніжин, 2008. – С. 49. ⁴⁹ІР НБУВ. – Ф. 78, спр. 1639, арк. 3. ⁵⁰Отчет и протоколы физико-математического общества при императорском Университете Св. Владимира за 1913 год. – К., 1914. – С. IX–X, XVI. ⁵¹Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007. – С. 153. ⁵²Закон об испытаниях лиц женского пола в знании курса высших учебных заведений и о порядке приобретения ими ученых степеней и звания учительницы средних учебных заведений. Неофициальное издание. – К., 1912. – С. 10–11. ⁵³ЦДАК України. – Ф. 707, оп. 81, спр. 53, арк. 221зв. ⁵⁴Там само. – Спр. 46а, арк. 40; Спр. 45б, арк. 3–3зв. ⁵⁵ДАК. – Ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 8, арк. 42. ⁵⁶ЦДАК України. – Ф. 707, оп. 81, спр. 58, арк. 7–8, 9зв. ⁵⁷Alma Mater... – Кн. 2. – С. 187–188, 179, 624. ⁵⁸ІР НБУВ. – Ф. 141, спр. 1, арк. 5, 9. ⁵⁹Варвара Павловна Адрианова-Перетц / АН СССР. Материалы к Библиографии ученых СССР. Сер. Лит. и языка. – Вып. 4. – М., 1963. – С. 3–4. ⁶⁰ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 1233, арк. 3зв. ⁶¹Alma Mater... – Кн. 2. – С. 105, 181, 190. ⁶²Там само. – С. 174, 625. ⁶³Там само. – С. 175. ⁶⁴«Вривнова-

ження сульфідів міді» (нім.). ⁶⁵ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 4747, арк. 36; 40. ⁶⁶Там само. – Арк. 58. ⁶⁷Верба І. Зазнач. праця. – С. 62. ⁶⁸Отчет о деятельности Физико-химического общества при Императорском Университете Св. Владимира, вызванной обстоятельствами военного времени (28 августа 1914 г. – 15 мая 1915 г.). – К., 1915. – С. 7. ⁶⁹Отчет о деятельности физико-химического общества при Императорском Университете Св. Владимира за 1911 год. Год 2. – К., 1912. – С. 6–8; Отчет о деятельности Физико-химического общества при Императорском Университете Св. Владимира за 1913 год. Год 4. – К., 1914. – С. 7–10. ⁷⁰Верба І. Зазнач. праця. – С. 56, 59–60. ⁷¹ДАК. – Ф. 16, оп. 465, спр. 1282, арк. 1–10, 17–18, 57–59; Ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 88, арк. Ззв–4. ⁷²Alma Mater... – Кн. 2. – С. 107; 175. ⁷³Казанцева Л., Кислюк В. Київське вікно у Всесвіт. – К., 2006. – С. 130–132. ⁷⁴Alma Mater... – Книга 2. – С. 176. ⁷⁵Отчет о состоянии и деятельности Киевского Императорского Университета Св. Владимира за 1909 год. – К., 1914. – С. 9. ⁷⁶Alma Mater... – Кн. 2. – С. 171–174, 599. ⁷⁷Alma Mater... – Кн. 2. – С. 50–56. ⁷⁸ДАК. – Ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 15, арк. 87зв–88; 159зв. ⁷⁹Alma Mater... – Кн. 2. – С. 57–58, 270. ⁸⁰ДАК. – Ф. 16, оп. 464, спр. 1652, арк. 1–5. ⁸¹Alma Mater... – Кн. 2. – С. 331. ⁸²ДАК. – Ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 245, арк. 28; Там само. – Оп. 17, спр. 598, арк. 4–5.

З джерел

ЗІ СПОГАДІВ МАКСИМА СЛАВІНСЬКОГО ПРО УНІВЕРСИТЕТСЬКЕ ЖИТТЯ

Новий університетський статут. – Склад професури. –
Німецька, московська й українська групи. – Національний склад студентства

У 1886 році вступив я в університет, і не тільки я, а всі мої товариші, бо, оскільки пригадую, ні один із них не обминув цього освітнього стану. Того університету, що був перед 1884 роком, ми вже не застали. Ворожа маніфестація проти Победоносцева спричинилася до того, що Київський університет був закритий на цілий рік, а студентів розіслано на «місце народження», що для багатьох із них було дуже неприємне, бо часто траплялися такі випадки, що «місце народження» було зовсім випадковим і народжений у ньому ніколи його потім і на очі не бачив. За рік їх усіх зарахували знову в університет, за винятком тих, що вже перед тим були заготовані неблагонадійними в очах жандармерії. Крім того, ця маніфестація спричинилася й до того, що прискіплено загальну реформу всієї університетської справи.

Статутом з 1885 року скасована була попередня, так звана предметна система, запозичена свого часу, шоправда, з деформаціями, в університетах німецьких, а заведена інша, згідно з якою всі предмети факультету чи його відділів були обов'язкові для всіх студентів. Провчившись згідно з цією системою на двох факультетах і спостерігаючи пізніше методи й наслідки предметного навчання в закордонних університетах, я не сказав би, щоб ця нова система була гірша за попередню. Сказав би більше: подекуди, особливо маючи на увазі спеціальні нахили студентів колишніх московських університетів, вона була краща, бо давала їм можливість за час навчання не тільки засвоїти собі методу наукового думання і праці, а й спрямована була на те, щоб виробити з них людей із широким професійним і загальним поглядом. Доказом для цього може бути, між іншим, й те, що в пізніших своїх рухах студентство, вимагаючи різних реформ, ніколи не згадувало про повернення до попереднього способу навчання. А професорським викладам ця нова система не вадила, бо давала їм більше обов'язкових слухачів, а тим і ширший простір для поширення своїх поглядів і своїх впливів.

Далеко гірше було з адміністраційною частиною статуту. Вибори на посади директора й деканів були анульовані. На ці посади призначались люди згори. Заведений був частий догляд і контроль студентства, притягнуті були до цього навіть «педели», бо кожний студент мав у них своє число і, входячи до будинку університету, коли був без пальта, мусив у них залишати хоч свою шапку, щоб можна було перевірити кожного разу, чи був він на лекціях, чи ні. Студенти були проголошені «окремими відвідувачами університету» й позбавлені будь-яких колегіальних прав, включно до права збиватися в більшій кількості в коридорах під час перерви між лекціями. А для того щоб і поза стінами університету догляд за ними був доцільніший, надано їм було обов'язкову уніформу, мундир і сурдут, подібний до гвардійського одягу, хоч і без погонів, зате зі шпагою. У своїх рухах поза містом зв'язані вони були